

تفسیر متون و حیانی

سال اول، شماره یکم، بهار و تابستان ۹۶ The interpretation of the revealed texts

Vol.1 , No.1 , Spring /Summer 2017

ص ۳۷-۵۹

برهمنه‌ها، تفسیر قانونی وداها

حجت‌اله جوانی^۱، فاطمه عالیپور^۲، راحله شیری^۳

چکیده

وداها متون مقدس دینی هندویی هستند که بر آنها تفاسیر مختلفی نگاشته شده است. یکی از این تفاسیر موسوم به «برهمنه‌ها» حاوی مطالب مختلف فراوان در خصوص شرح وداها است. نوشتار حاضر به بررسی کیفیت برهمنه‌ها با تأکید بر جنبه‌ی تفسیری آنها می‌پردازد و به تقسیم‌بندی برهمنه‌ها و انواع آنها نیز اشاره می‌نماید. مضامین، آموزه‌ها و مؤلفه‌های اعتقادی و آئینی مطرح در برهمنه‌ها، که در واقع تفسیر قانونی وداها هستند، مورد بررسی قرار گرفته‌اند. مضامینی نظیر قربانی، تطهیر، مناسک آتش و جشن‌ها از جمله مفاهیم مورد بررسی هستند. به رابطه‌ی برهمنه‌ها با سایر متون تفسیری وداها نظیر اوپنیشدها نیز اشاره شده است. در حقیقت اهمیت برهمنه‌ها در این است که در عصر شکل‌گیری آئین هندو پدید آمده است و بر ایجاد هویت هندویی نقش بسزایی داشته است. نقشی که آن را می‌توان در قالب ظهور طبقات (کاست)،

^۱ دانشیار گروه ادیان و عرفان دانشگاه الزهرا(س). (نویسنده مسئول) hojjatollahj@alzahra.ac.ir

^۲ کارشناس ارشد ادیان و عرفان دانشگاه الزهرا.

^۳ کارشناس ارشد ادیان و عرفان دانشگاه الزهرا.

نظریه‌ی تناسخ، مفهوم «کرمه» و تأکید بر «درمه» مشاهده نمود. **کلیدواژه‌ها:** برهمنه‌ها، برهمن، تفسیر ودا، قربانی، نیایش، نجات و ریاضت.

مقدمه

تفسیر متون مقدس دینی از روزگاران کهن یکی از دغدغه‌های اساسی و اشتغال-های جدی مفسران و آموزگاران مکاتب دینی بوده است. دین هندو از این قاعده استثنا نبوده و از دیر باز مفسران کتب ودایی برای این متون مقدس توضیح و تشریح نگاشته‌اند. جنس تفسیرهای نگاشته شده بر متون هندویی چگونه است؟ آیا در این مکتب و آیین گونه‌های مختلف تفاسیر اعم از لفظی، ظاهری، قانونی، ادبی، کلامی، عرفانی و باطنی یافت می‌شود؟

دین هندی را کیش برهمایی می‌گویند و آن دین در عالم فکر و اندیشه قایل به آزادی مطلق، ولی در عمل و کردار دارای محدودیت است. لفظ براهمان، ابتدا معرف فرمول قربانی بوده، سپس با در نظر گرفتن اینکه قربانی حفاظت و بقا و حتی وجود آلهه و جهان را تامین می‌کند؛ اصل اساسی عالم شمرده شده است. در برهمنه‌ها آداب‌گرایی، بسیار برجستگی دارد؛ دیگر اینکه پاسخ دواها به حمد و ستایش و نذورات افراد نبود که متضمن رفاه انسان و نظم کاینات بود؛ بلکه آنچه در درجه اول اهمیت، قرار داشت، اجرای درست خود عمل قربانی بود. این تغییر عمده، در منزلت قربانی، موجب تضعیف موقعیت دواها شد، منزلتی که علاوه بر آن از ناحیه جستجوی قدرت کیهانی بنیادین واحدی که فکر می‌شد سر منشأ دواها و قدرت‌های آن می‌باشد تضعیف شده بود. در برهمنه‌ها اشاراتی به وحدت عالم وجود، مشاهده شده است. نظریه‌ی خلقت و اشاره به ذات خلاق عالم یعنی؛ برهما در این مجموعه مطرح است، و از برهما به عنوان موجودی که همه هستی در مقابل او خاضع‌اند و مرکز حقیقت باطنی عالم تلقی می‌شود، یاد شد. بدین ترتیب، اساس مذهب هندوویزم پایه‌گذاری شد. متون مقدس ودایی بنیاد و اساس معرف برهمنه‌ای را تشکیل می‌دهند. بنابراین،

محتوای وداها

کلمه «ودا» به معنی بینش، شناخت و آگاهی خاص، و از ریشه‌ی «وید»^۴ یعنی دانستن و به لاتینی ویدر مشتق شده است مراد از آن معرفت ودانایی ممتاز است. ودا را «آپاؤریشیا» یا غیرانسانی یا مافوق انسانی می‌نامند زیرا این سرود به عقیده‌ی هندوان زائیده‌ی طبع شاعر پیشه‌ی هیچ مخلوقی نیست؛ بلکه از مبدا غیر انسانی وحی شده است و باز همین امر موجب می‌شود که وداها را جزء نوشته‌های منزل حساب آورند. به عبارت دیگر این سروده‌ها از منشأ فیاض الهی سرچشمه گرفته‌اند.

سرایندگان وداها، شاعران بسیاری بودند که به زبان سانسکریت ریشی‌ها خوانده می‌شوند. مفسر بزرگ ودا سایاناچاریا است. از روزگار همزیستی آریایی‌های ایرانی و هندی تنها اثری که در دست است کتاب ودا می‌باشد. به‌طور کلی وداها شامل سرودهای مذهبی و فرمول‌های جادویی و مخصوصاً اوراد و اذکار به غولان و پری‌ها و شیاطین و وسایط برانگیختن عشق و علاقه و همچنین اشعار فلسفی و اجتماعی‌اند.

مرحله‌ی دوم تاریخ دین درهند مربوط به دوره ای است که معمولاً آن را به اواسط هزاره دوم پیش از میلاد تا ۵۰۰ پیش از میلاد مربوط می‌دانند. آغاز این دوران با ورود قبایل نیمه چادرنشین آریایی به سرزمین هند است. این قبایل درشمال هند پراکنده شدند. (ویتمن، ۱۳۸۲: ۲۶)

هر «ودا» به دو گروه «سامهیتا» یعنی مجموعه سروده‌ها و «براهمنه‌ها» که شامل تفسیر سروده‌های «ودا» است تقسیم شده است «سامهیتا» و «براهماناها» را «کارما کاند» یا نحوه ی اجرای مراسم عبادی می‌نامند. ودا، قدیمی‌ترین کتاب دینی آریایی‌ها و نیز کهن‌ترین کتاب دینی جهان است. وداها حاوی اطلاعاتی هستند که

4 . vid.

جهت اجرای مراسم قربانی برای آتش لازم بوده است. تاریخ‌گذاری دقیق متن‌ها دشوار است، ولی پژوهشگران حدس زدند که بین سال‌های ۱۵۰۰ و ۶۰۰ قبل از میلاد سروده شده است. (شاتوک، ۱۳۸۱: ۳۵) در یک جا، ادبیات دوره ودایی از ۲۰۰۰ سال قبل از میلاد تا ۵۰۰ سال قبل از میلاد امت پیدا کرده است. (جلالی نائینی، ۱۳۷۵: ۶۲) از سوی دیگر، بعضی از محققان بر این باورند که در زمان میان ۱۵۰۰ تا ۱۲۰۰ مسیح شروع به تدوین شده و دارای ۱۰۲۸ سرود است. (بهار، ۱۳۷۵: ۱۴). و طبق قولی دیگر، چهار کتاب ودا به تاریخ بیش از ۱۰۰۰ سال پیش از میلاد مسیح مربوط می‌شود. (هیوم، ۱۳۶۹: ۴۰) به نظر عده‌ای از محققان، کتب ودایی مولود اندیشه ریشی‌ها یعنی شعرا و حکمای دوره ودایی است. (جلالی نائینی، ۱۳۷۵: ۷۱)

این کتاب مبتنی بر چهار بخش است. هر بخش آن با سایر بخش‌های قرن‌ها فاصله دارد. این چهار بخش عبارت است از: ریگ ودا^۵، ساماودا^۶، یجورودا^۷، آتاروه ودا^۸.

۱. ریگ ودا

ریگ ودا به معنای حمد و ستایش، است، و محتوای آن به صورت شعر است. از میان وداها، تنها ریگ ودا قدیمی‌ترین وداها و متن دینی در بین ادیان زنده جهان است. وداهای دیگر شامل نیایش‌ها و تحسین‌های فراوان نسبت به حدود هفتاد و پنج موضوع است که بیشتر آنها اشیا و یا قدرت‌های طبیعی تشخیص یافته؛ از قبیل خورشید، ماه، ... را شامل می‌شود. در ریگ ودا تنها یک بار از چهار طبقه اجتماعی (کاست) هندوئیسم، بحث شده است. از روزگار همزیستی آریایی‌های ایرانی و هندی گفتگو می‌کند. تاریخ این منبع را دقیقاً کسی نمی‌داند، اما احتمالاً نه به شکل نوشتاری؛ بلکه انسان‌های نیمه‌ی اول هزاره دوم پیش از میلاد آن را حفظ کرده‌اند. (کالمن، ۱۳۹۰: ۹۳). تدوین این ودا در زمانی میان ۱۵۰۰ تا ۱۲۰۰ شروع شده و

^۵. Rig veda.

^۶. Sama veda.

^۷. Yajur veda.

^۸. Atharva veda.

دارای هزار و بیست و هشت سرود است. (بهار، ۱۳۷۵: ۱۴۰) در جای دیگر، ریگ ودا مجموعه‌ای از اشعار مذهبی ده جلدی و افزون از هزار بیت بیان شده است که در حدود قرن هشتم ق.م به قلم درآمده است. (ناس، ۱۳۷۳: ۱۳۵) راجع به وداها میان محققان هندی و غیرهندی اختلاف نظر است. برخی از دانشمندان هندی در سده نوزدهم از قبیل تیلک بعضی از منترهای ریگ ودا را که قدیمی‌ترین وداهاست؛ از روی محاسبات ارقام نجومی بر مبنای روایات سنتی، مربوط به ۵۰۰۰ تا ۶۰۰۰ سال پیش از میلاد و حتی قدیم‌تر دانسته‌اند و نیز یاکوبی محقق اروپایی نیز بر مبنای ارقام نجومی دو سرود ریگ ودا را متعلق به هزاره پنجم قبل از میلاد تصور کرده است. (جلالی نائینی، ۱۳۷۵: ۶۳). هوگ تاریخ سرودهای ریگ ودا را ۱۴۰۰ قبل از میلاد دانسته است. (شایگان، ۱۳۷۵: ۳۰ و جلالی نائینی، ۱۳۷۵: ۶۳) کلبروک، تاریخ تنظیم ریگ ودا را، سده چهاردهم در نظر گرفته است. (جلالی نائینی، ۱۳۷۵: ۶۳) به نظر ماکس مولر ریگ ودا از لحاظ دیرینه‌گی بر سایر وداها مقدم است و برای آن تاریخی بین ۱۵۰۰ تا ۱۲۰۰ سال پیش از میلاد در نظر گرفته‌اند. (همان، ۶۳؛ مبلغی آبادانی، ۱۳۷۳: ۲۰۱ و شایگان، ۱۳۵۷: ۳۰) متون مقدس بعدی و نظریه ارتدوکس معمولی، در دین هندویی می‌گوید که ریگ ودا قبل از جهان خلق گردیده است. تاریخی که از طرف اساتید اروپایی برای قدمت این متن تهیه شده بین ۲۰۰۰ تا ۱۰۰۰ پیش از میلاد مسیح است. (هیوم، ۱۳۶۹: ۴۱)

در ریگ ودا، سه‌گونه تطوّر خدایان دیده می‌شود: ۱) جنبه‌ی خدایی یا طبیعت پرستی؛ ۲) یکتاپرستی؛ ۳) وحدت وجود فلسفی. جنبه‌ی خدایی یا طبیعت پرستی: طبیعت پرستی و تصور خدایان مختلف حتی به صورت انسان گونه‌ای که در بعضی از سرودها ملاحظه می‌شود. مرحله اول افکار ودایی از خصایصی مشترک این سرودها جنبه چند خدایی آنها است. خدایان مختلفی در این گونه سوکتاها مورد ستایش قرار گرفته که بعضی آنها را ادعیه کودکانه اولیه پنداشته‌اند. بعضی آنها را کنایه از بیان صفات ذات اعلی شناخته و بعضی دیگر آنها را مربوط به قوم با نشاط و جوانی که

اهمیت زیادی به مراسم مذهبی می‌داده است می‌دانند، و گروهی هم تا حدودی آنها را به نوعی طبیعت‌پرستی تعبیر کرده‌اند.

۱/۱- جنبه‌ی توحیدی یا یکتاپرستی

این‌گونه سرودها نماینده‌ی مرحله دوم و مهم پیشرفت افکار و گویندگان ریگ ودایی از مرحله پرستش عوامل طبیعی و چند خدایی گذشته و به مرحله‌ی کنونی توحید و یکتاپرستی رسیده و بعدها از آن نیز تجاوز و به صورت وحدت وجود فلسفی به خود گرفته است که اساس مکتب فلسفی ودایی را تشکیل می‌دهد و در دوره بعد وارد تعلیمات اوپانیشادها می‌شود و سرانجام یار مکتب گسترش یافته افکار محلی مکتب ودانته قرار می‌گیرد. خدایان بی‌شمار موجب خستگی دماغ هندوها شده و در نتیجه تمایلاتی پدید آمد که همه‌ی جنبه‌های خدا را با هم یکی دانست و تمام خدایان مختلف را مظهر ذات واحدی بشمارند. حاصل این تمایلات به توحید و یکتاپرستی منتهی شد. فرضیه توحید از هرج و مرج خدایان مذکر و مونث متعدد که با یکدیگر در اصطلاح هستند، ساده‌تر و منطقی‌تر به نظر می‌رسد در سرودهای این دوره، جنبه‌ی یکتاپرستی تا حدودی تقویت شده است.

۲/۱- **وحدت وجود فلسفی** : فکر بشر دوره ودایی را فرضیه کلی الوهیت بشر مانند ارضا نمی‌رسد. از این رو به تدریج مکتب توحید ودایی جای خود را به مکتب وحدت وجود فلسفی داد که اساس آن، بر وجود اعلای غیرشخصی و شناخته نشده قرار گرفته است. به تدریج با پیشرفت زمان فرضیه وحدت وجود شامل؛ عدم شخصیت پیدا شده در سرود آفرینش تشریح شده است که این جهان، نتیجه تطور یک فرد نخستین است. در ریگ ودا گفته شده که بین حقیقت مطلق (برهمن) و خدای واجد شخصیت «ایشوره» فرق گذاشته می‌شود و غالب افکار فلسفی بعدی در هند از این فکر سرچشمه گرفته است. دوره ودایی، صحنه فکر و طرح مسائل فلسفی است. (نائینی، ۱۳۷۲: ۵۳)

۲. ساما ودا(سامه ودا)

سامه ودا شامل دو جز «سامه و ودا» است که به معنی دانش بر سامه یا دانش بر مجموعه شعری سامه است و سامه خود به معنای کلام خوش است. سامه ودا شامل سروده‌های مذهبی مربوط به قربانی است. سامه ودا ارزش و اهمیت مستقلی ندارد، زیرا بیشتر سروده‌های آن از ریگ ودا گرفته شده است. آنها سروده‌هایی هستند که برهمنان در هنگام قربانی و نیاز شراب سوما آنها را می‌سرودند.

۳. یجور ودا

یجور ودا از دو جزء یجور و ودا مرکب است. یجور از ریشه یَج به معنای ستایش و قربانی کردن است و به معنی دانش متن‌های مربوط به قربانی است. یجور ودا به نثر و شامل دو قسمت است؛ یجور ودا ی سیاه، شامل اوراد مربوط به آیین قربانی و تفسیر آن، یجور ودا ی سفید؛ که شامل اوراد قربانی است.

۴. اتروه ودا

اتروه ودا، به معنای ودای مناسب برگزاری آیین است و مستقیماً به خدایان اشاره نمی‌کند؛ بلکه جنبه‌ی چشم‌گیر این ودا، وجود یک خدای بزرگ به نام پرچاپتی، اهمیت بیشتر ویشنو و اولین ظهور خدای کهن پیش آریایی به نام شیوا است. اما به علت موقعیت ضعیف ترخدایان در این ودا نسبت به امر مناسک، این ودا از موضوعات اساطیری تهی است؛ سروده و اورادی مربوط به زندگی روزمره و ارتباطی با آئین قربانی ندارند و آداب سحر و ساحری و تجلیل و تقدیس آتش را بیان می‌کند. اتروه ودا از سایر متون متاخرتر است یک پنجم مطالب از ریگ ودا است. هیچ ویژگی مهم اساطیری ندارد اتروه از اترون به معنای پرستار آتش برگرفته است.

آیین ودایی

آیین ودایی، مبتنی بر پرستش قوا و مظاهر طبیعت است می‌توان گفت، صورت اولیه آئین هندو دانست. این آیین با نام کتاب مقدس ودا یا وداها معروف گردیده است. ابوریحان بیرونی در کتاب مالهند معنی ودا را «بید» می‌خواند که عبارت است از دانستن و یا دانش مقدسی که شامل تمام متون مذهبی است که می‌توان از آن به معرفت قدسی یاد کرد. این معرفت قدسی از نسلی به نسل دیگر رسیده؛ و روایات را اساس گفتار خود قرار داده‌اند. مراسم عبادت در آئین ودایی عبارت از ذکر اوراد، سروده‌های ودایی، تقدیم نوشابه مقدس و قربانی‌های حیوانی به پیشگاه خدایان است.

در نیایش‌های ریگ ودا احساس ترس در برابر خدایی را می‌بینیم که به ندرت به آن توجه شده است. نام این خدا «رودرا» است کسی که هر جایی می‌تواند باشد، اما قدرت نیک خواهی و خیر ندارد. در یکی از فرازهای ریگ ودا هزار و بیست و هشت سرود، در مدح و جلال خدایان و موجودات گوناگون اساطیری گفته شده است.

عقاید اساطیری ودایی

عقاید اساطیری ودایی، مبتنی بر این نکته است که همه‌ی پدیده‌های طبیعت جاندار و الهی است. یعنی هر چیزی که روح را به هراس می‌افکند، یا قادر باشد که تأثیری مثبت یا منفی بر زندگی انسان و شخص او باقی گذارد. در عصر ودایی می‌توانست هدف ستایش و نیایش مردمان باشد. خدایان واقعی وداها، انسان‌هایی شکوه یافته‌اند، با احساسات و انگیزه‌های انسانی که مانند انسان زاده شده، اما بی‌مرگ‌اند. اینان بی‌گمان معرف پدیده‌های طبیعت‌اند که شخصیت الهی یافته‌اند.

قربانی در ودا

قربانی در ودا، مخصوصاً قربانی حیوانی در آئین ودایی در درجه اول اهمیت و اساس مذهب اساطیری هند را تشکیل می‌دهد. علاوه بر بی‌ثباتی خدایان که صفت

شاخص آئین ودایی است، الهه‌های این آئین تشنگی و میل شدیدی به قربانی دارند و همیشه با اشتیاق در انتظار این رسم مذهبی هستند، و موضوع مهم وداها، ارزش قربانی است. عمل قربانی، به منظور جلب نظر خدایان مختلف اهمیت دارد. خدایان در وداها و نوشته‌های وابسته به آنها، موجودات مهربان و خیرخواهی‌اند؛ که در میان مردم آمد و شد دارند و از آنها بالاتر و سزاوار احترام و ستایش اند و اشتهای سیری ناپذیری به دریافت نذرو قربانی‌ها دارند و تنها از طریق قربانی موجبات خشنودی آنان فراهم می‌شود و به همین سبب قربانی برجسته‌ترین مشخصات مذهب ودایی است.

یکی از مراحل تکامل ودایی، در تفاسیر معروف به براهمنه‌ها تجلی یافته است. این آثار منثور شرح و تفسیرهایی هستند که جزئیات اعمال و اسطوره‌های مربوط به قربانی را تبیین می‌کنند، از ویژگی‌های بارز دوره براهمنه‌ای انجام شعائر گروهی است. با این تفاوت که پاسخ واجبات دوه‌ها به ستایش و پیشکش‌های آدمیان نبود که رفاه انسان و نظم کیهان را تأمین می‌کرد، بلکه اجرای درست مراسم قربانی، به خودی خود اسباب این امر دانسته می‌شد. این دگرگونی مهم در جایگاه و نقش قربانی سبب تضعیف موقعیت دوه‌ها شد نقش براهمن در قربانی اساسی بود و معرفت به آن، کلید کنترل کیهان به حساب می‌آید.

پیدایش برهمنه‌ها

آیین برهمنه‌ها، با هجوم اقوام هند و اروپایی و استقرار آنان در شبه قاره هند آغاز گردید. خاستگاه برهمنه‌ها، مرکز شمال هند بود. با افزایش نفوذ آریایی‌ها دین برهمنه، طرفداران کمی در بین بومیان داشته و مردم علاقه چندانی به آن نداشتند، آنان نه فقط خدایان کهن؛ بلکه روح‌های کوچک را می‌پرستیدند. به دیگر سخن، مراد از برهمنه‌ها مجموعه تفاسیر و مباحث متولیان و متخصصین آیین نیایش و طریق انجام دادن مراسم قربانی و یک سلسله فرایض و تکالیف دانسته شده که بر عهده

انسان است و انجام درست آنها موجب نجات در این حیات و منتهی به نجات کامل نفس در حیات دیگر خواهد شد. این اعمال گرچه ساده‌اند، ولی بسیار دشوار هستند. از سوی دیگر، برهمنه‌ها شامل تمام درمه یا تکالیف انسان هستند که در برگیرنده کلیه آداب و مراسم عبادی است و موجب رستگاری انسان می‌باشد. تفسیر متون مقدس هندوی منسوب به برهمنه‌ها به وسیله‌ی روحانیون به وجود آمد؛ و شامل اصول دین، عبادات و افسون روحانیون است. این همان بُعد جزئی قشری‌گرایی، مناسکی و شریعت‌مداری آیین برهمن است. برهمنه‌ها، برای راهنمایی برهمنان در انجام صحیح مناسک و مراسم عبادی فراهم آمده است. در این متون با شرح و تفصیل فراوان به جزئیات مربوط به این مناسک پرداخته و معانی رمزی آنها را توضیح داده‌اند.

اندیشه‌های برهمنه‌ها تاحدی، سبب تصنیف متون اوپنیشه‌ای گسترش یافت. اوپانیشادهای نخستین اصلی حدوداً بین ۸۰۰ و ۴۰۰ ق م تصنیف شدند و دارای مضامین مشابه با بعضی از اندیشه‌های نوین جاری در نهضت‌های هندوی آن دوران بودند. این آثار، تا حدی به نثر و تعدادی به نظم به مجموعه آثاری در حوزه سرودهای یا مجموعه سرودهای ودایی افزون شدند و این آثار معروف به برهمنه‌ها و آرانیکا (رساله‌های مقدس جنگل) بودند. (Smart: 1992, P. 72)

این کتاب نماینده مرحله دوم از رشد و بسط معتقدات هندوی است؛ زیرا در این مرحله هندوان از پرستش طبیعت به خدانشناسی متوجه می‌گردند. این کتب به زبان سانسکریت نوشته شده و قرن‌ها سینه به سینه محفوظ نگه داشته شده است. امور مربوط به قربانی و مناسک آن و توضیحاتی درباره مطالب پیچیده مربوط به خدایان هندی داده شده است.

دین برهمن‌ها در طی قرون تا زمان بودا در حال گسترش بود. در دوران‌های طولانی آریا ورته، دین غالب ایندراى جنگجو را به کنار زده بود. در شرق یعنی قلمرو اصلی آریایی‌ها، رقابت نوین دینی، که بودایی‌گری و آیین جایی و سایر نهضت‌ها معرف آن

بودند، چالشی بود از ناحیه‌ای که کنترل و حضور برهنه‌ها در آن منطقه هم احساس می‌شد. در حیات برهنه‌ها یک بحران معین رخ داد. دلیل این‌که پادشاهان و قبایل ثروتمند در پی برهنه‌ها یا متقاضی آنها بودند تخصص برهنه‌ها در امور مناسکی بود: یعنی اموری که سری تلقی می‌شدند. نظریه‌های برهنه‌ها (تفکر براهنه‌ای) در مواجهه با غیر خودشان یعنی این نهضت‌های فلسفی پیچیده باید توسعه و گسترش یافت. (Ibid: ۱۹۹۲, p.72)

برهنه‌ها و آرانیکه‌ها

برهنه‌ها قدیمی‌ترین متون نثر سانسکریت‌اند که شروع نگارش آنها، به نیمه اول هزاره اول قبل میلاد مربوط می‌رسد، اما شبیه بسیاری از متون کلاسیک هندی تاریخ‌نگاری آنها قطعی نیست و به عوامل نامشخص بیرونی نظیر تاریخ‌های طرح شده برای ریگ ودا، پانی‌نی صرف و نحو نویس بودا مربوط می‌شوند. علاوه براین، فاصله بین نخستین تدوین برهنه‌ها و نگارش نهایی آنها قابل توجه است. لغت «برهنه» به معنای «بیان» برهنه است که مربوط به اهمیت یا معنای کیهانی مناسک قربانی ودایی (منتره) و یا تلفیق اعمال و اذکاری است که یک قربانی مشخص را تشکیل می‌دهند. برهنه واژه‌ای است که برای مجموعه‌ای از عبارات یا تفاسیر ودایی، مصطلح شد و به کار رفت. برهنه‌ها به عنوان مجموعه‌ای از متون، به صورت رویه‌ای گام به گام یا آئینی با کل مناسک «شروته» (متون هیببت‌انگیز) مربوط هستند برهنه‌های منثور همراه با برهنه‌های منظوم شروتی یا مجموع ودای وحیانی را تشکیل می‌دهند. (Heesterman :1987, p. 296)

برهنه‌ها عبارت است از مجموعه‌ی حجیمی از آثار مکتوب مشتمل بر متن ادعیه و مقالاتی که در آغاز کار به نوآموختگان و تازه واردان سلسله‌ی برهنه‌ی تعلیم داده می‌شود. همچنین مجموعه مفصلی از متونی است که با شرح و تفصیل فراوان، به توضیح آداب و قواعد آئین‌های قربانی پرداخته، و در باب معنای رمزی مناسک بحث

می‌کند برهمنه‌ها در حقیقت، ضمایم و ملحقات وده‌ها هستند به این معنا که هر وده تعدادی براهمنه دارد. از حوالی قرن هفتم ق.م، این مجموعه تدوین و نگارش شد و در حقیقت شرح و تفسیر مناسک و فلسفه عبادات را بیان می‌کند. (ناس، ۱۳۷۳: ۱۴۷) به طور اساسی کتب برهمنه‌ای، تفاسیر موسع متون دینی هندویی محسوب می‌شوند که در فاصله سال‌های ۸۰۰ الی ۶۰۰ ق م تالیف گردیده‌اند. (هیوم، ۱۳۶۹: ۴۳) به عقیده‌ی برخی محققان چهار تفسیر مختلف درباره‌ی پیدایش برهنه‌ها وجود دارد.

نخست برهمنه‌ها مجموعه نوشته‌های پرحجمی است که در مدت طولانی ۸۰۰ الی ۳۰۰ قبل از میلاد به هریک از وده‌های چهارگانه ضمیمه گردیده است از این رو جز متون وده‌ای (درمعنای عام) به شمار می‌روند. (رستمیان و موحدیان، ۱۳۹۳: ۲۶)

دیدگاه دوم قایل به دوره دوم نگارش متون برهمنی طی سال‌های ۸۰۰ الی ۵۰۰ قبل از میلاد است و این متون را یکی از سه عنصر تعیین کننده معنویت هندو برشمرده است، اما این نکته حایز اهمیت است که مکتب برهمنه‌ای هندو به هیچ وجه یک مکتب فلسفی نیست. (مبلغی آبادانی، ۱۳۷۳: ۲۰۰)

دیدگاه سوم بیانگر این معنا است که برهمنه‌ها متون منثور و مشتمل بر تفسیر کتب مقدس هندویی و اوراد و افسون‌ها است که غالباً در مواقع مذهبی تلاوت و ترتیل می‌کنند و سرودهای ودا را شرح کرده است. تاریخ نگارش آن در حدود ۷۰۰ قبل از میلاد تخمین زده اند. (حکمت، ۱۳۴۵: ۱۳۰)

تقسیم‌بندی برهمنه‌ها (براهمانا)

برهمنه‌ها از تقسیم‌بندی وده‌های چهارگانه و بخش‌های مناسکی مرتبط به آن یعنی ریگ ودا (قرائت)، یجورودا (اعمال)، سامه ودا: (ورد خوانی)، و اتروه ودا تبعیت می‌کنند. قدیمی‌ترین و محوری‌ترین گروه برهمنه‌ها مربوط به یجورودا هستند که با طرح کلی فرآیند آئینی مرتبط است. در روایت‌ها یا شاخه‌های قدیمی‌تر یجورودا، بخش‌های منتره و برهمنه در سمهپته‌ها شاخه مرتبط (کاتکه، میتراپاتی و تاثیر

سمه‌په‌ته‌ها همراه با هم)، کرشنه یا یجورودای سیاه را تشکیل می‌دادند. یجورودای سوکله یا سفید یعنی سمه‌په‌ته‌ها یا منتره‌ای که به اعمال مناسکی نفوذ می‌نماید از برهمنه (شتپته برهمنه) جدا است. همین مطلب در خصوص ریگ ودا و سامه ودا صادق است. در حالی که اتروه ودا به سمه‌په‌ته خویش ملحق است که هنوز هم از ودا‌ی سه‌گانه جدا است. به همین نحو، برهمنه‌ها به طبقه یا ژانر جداگانه تبدیل شدند که مشخصه آنها بر خورداری از سبک نثر چشمگیر و به معیاری است. در عین حال به عنوان یک ژانر باقی ماندند و با مناسک شروته پیوند دارند و همراه با نهادینه شدن نهایی تشریفات دینی باقی ماندند. از سوی دیگر آنها ژانر مولد اوپه‌نیشه‌ها را به وجود آوردند. آنها به طور اساسی بخش‌هایی از ادبیات برهمنه‌ای بودند، اما در نهایت از ظواهر منصرف و به اندیشه‌های باطنی و فراواقع‌گرایانه معطوف شدند. (p.296, Heesterman :1987)

برهمنه‌ها به دو گروه «آرانیکه»ها که درباره‌ی نیایش و مناجات و «اوپانیشاد»ها مربوط به حکمت الهی و طریق وصول به معرفت ایزدی است تقسیم شده‌اند. «آرانیکا» را «اوپاسانا کاندا» یا فصل مربوط به مناجات و تفکر و نیایش درونی نیز می‌نامند، و «اوپانیشاد» را «جناناکاندا» یا فصل مربوط به معرفت ممتاز و دانایی مطلق نام نهاده‌اند.

فلسفه‌ی برهمایی

در باره‌ی فلسفه‌ی برهمایی، می‌توان گفت؛ این فلسفه در خارج از وجود انسان، اصلی اساسی به نام «براهمن» (یا جوهر و اصل عالم) و در باطن و روح آدمی اصلی اساسی به نام «آتمن» (یا جوهر و اصل وجود یا ذات) در نظر می‌گیرد و هدفش یکی نمودن و اتحاد این دو (عالم و ذات) با همدیگر است. موضوع یکی بودن براهمن با آتمن یکی از اساسی‌ترین معتقدات هندوان را تشکیل می‌دهد.

موضوع برهمنه‌ها

اساطیر جدید به اصل و منشأ جهان و تجدید دائم آن مربوط می‌شود، و کل سیستم قربانی که موضوع برهمنه‌ها را تشکیل می‌دهد برقرار ساختن جریان آفرینش است شرکت در مناسکی که قربانی خلقت نفس آدم نخستین - پوروشه یا پرچاپتی است؛ به این معناست که به افراد بسیاری هستی می‌بخشد، و خود را با جریان جهان همسان می‌انگارد و با چنین کاری وارد چیزی نظیر عمل خلقت می‌شود، که الیاده آن را «زمان مقدس» می‌نامد که همان ابدیت است.

به هر حال، آن دین خاصی که بر مبنای برهمنه‌ها به وجود آمد مشتمل بر نوعی تقدس‌گرایی است. براهمنه‌ها یا آنچه مربوط به روحانیون و یا برهمن‌ها است، مجموعه‌ای از یک سلسله رساله‌های جامع در مورد دین است که به نثر درآمده است. آنها به طور کلی شامل دستورالعمل‌هایی در مورد قربانی‌های مقرر شده مختلف و پاره-ای افسانه‌های دینی هستند.

مطالب مهم برهمنه‌ها تحت دو عنوان «ویدهی»^۹ یعنی دستورات و احکام دینی است و «ارته وده»^{۱۰} یا توضیحات و معانی این احکام آمده است. البته کلیه امور مربوط به قربانی یعنی؛ سرودها و وزن کلمات تحت عنوان ارته وده آمده است.

ریشه‌های اندیشه مناسک گرایانه براهمنه‌ها به تغییر بنیادین در جهان بینی انسان برمی‌گردد که موجب ظهور مفهوم نوینی از قربانی شد. گرچه اطلاعاتی منسجم و مستقیم در خصوص مناسک قربانی که بر برهمنه‌ها مقدم هستند مفقود است، اما این براهمنه‌ها در توضیح‌شان شامل قطعات مختلف و باستانی هستند که بیانگر مراجعی هستند که به ما امکان بازسازی رشته‌ای از اعمال مناسکی گذشته را می‌دهد. در

^۹.viddhi

^{۱۰}.arthavada

حقیقت مؤلفان برهمنه‌ها نشان داده‌اند که از بازسازی قربانی درون متن نظام مناسکی عقلایی آگاه بوده‌اند. (Heesterman :1987 p. 297)

نیایش در برهمنه‌ها

آئین نیایش یکی از ارکان مهم معنویت برهمنی به شمار می‌رفت، در بدو امر، عبادت آتش و نثار شربت جاویدانی به خدایان بود. برهمنی که موظف به چشیدن شربت جاودانی بود می‌بایستی، مراسم چندی را انجام بدهد، یعنی به شب زنده‌داری بپردازد، روزه بگیرد، خلوت بگزیند و در سکوت محض شب، به مناجات بپردازد، و حرارت ریاضت را به منتها درجه شور و اشتیاق بر انگیزد. بدون شک یکی از فنونی که در ایجاد چنین حالاتی سخت مؤثر می‌افتاده، حبس دم و تنظیم تنفس^{۱۱} بوده است.

راه نجات در برهمنه‌ها

افکار هندوان از نظر دینی حول این نقطه دور می‌زند ترک جسم و کالبد آدمی که سبب ضلالت و گمراهی است، موجب نجات ابدی می‌شود. نجات در برهمنه‌ها، از طریق انجام مناسک قربانی صورت می‌گیرد. بنابراین، براساس تعالیم برهمنه‌ها، رستگاری عمدتاً از طریق قربانی کردن به دست روحانیون بدست می‌آید. در این دوره، در واقع نوعی شریعت‌گرایی نیز به ظهور رسید که در آن بیشتر بر رعایت حقوق اجتماعی تأکید می‌شد. کتاب قانون «منو»^{۱۲} که مشتمل بردستورهایی درباره‌ی حقوق پدر و مادر، فرزند، معلّم و تکالیفی مانند آن، مربوط به این دوره می‌باشد. در هر حال، برهمنه‌ها را می‌توان تفسیری ظاهری و شریعتی از وده‌ها به شمار آورد.

¹¹ .pranaayama

¹² . Manu.

ریاضت در برهمنه‌ها

کهن‌ترین کلمه‌ای که مفهوم ریاضت را می‌رساند در «ریگ ودا» و «براهماناها» نیز آمده است، واژه‌ی «تاپاس» است، و وجه تسمیه‌ی آن حرارت است. بر طبق برهمنه‌ها، «پراجاپاتی»، شهریار موجودات، جهان را بر اثر نیروی خلاقه ریاضت خویش به وجود آورده است؛ ولیکن خود «پراجاپاتی» نیز محصول نیروی تاپاس است.

قربانی در برهمنه‌ها

در متون برهمنه‌ای، خدایان و دیوان در یک حالت ستیز ابدی بر سر قربانی هستند. اولین جنگ بزرگ هندوها، به هنگام تهاجم اولیه به سرزمین هند، با نیایش و قربانی‌های شخصی فراوان همراه بود. قربانی حیوانات توأم با خون و خونریزی درآمد که البته تحت کنترل روحانیون برهمن بود. تأکید خاص برهمنه‌ها روی قربانی است. «مسلماً اگر راهب برهمن قربانی نکند خورشید طلوع نخواهد کرد.» (ساتاپاتا برهمانا، ج ۲، بخش ۳۰۱، ص ۵، به نقل قول از کتب مقدسه...، ۳۲۸/۱۲ و نیز ر.ک. هیوم، ۱۳۶۹: ۴۳)

مهم‌ترین مراسم قربانی، به نام آشوه‌مدها و یا قربانی اسب است، و یک سال تمام برای تکمیل آن وقت لازم است. این کار در ابتدا با قربانی کردن ۶۰۹ حیوان با یک ترتیب از پیش تعیین شده صورت می‌گیرد... نفس اجرای این مراسم دارای اثرات محافظت نامحدود (در مقابل مریضی،...) است. هر کسی که آیین قربانی آشوه‌مدها را به جای آورد به تمام آرزوهای خود رسیده و به تمام فضایل و کمالات نایل می‌گردد.» (هیوم، ۱۳۶۹: ۴۳)

در حقیقت، راهب‌های برهمن، مراسم و آداب قربانی کردن را روش و وسیله‌ای می‌دانستند که به واسطه آنها به مرتبه‌ای برابر با مرتبه خدایان ارتقا یافتند. بنا بر تعالیم برهماناها، نجات و رستگاری عمدتاً از طریق قربانی کردن به دست روحانیون برهمن به دست می‌آید و تنها برهمن‌ها می‌توانند به مقام روحانی برسند هرکس که

می‌خواهد در معبد چیزی پیشکش یا نذر و نیاز کند باید نام خود را به برهمن بگوید تا برهمن با توجه به کاست او بگوید که چه چیز می‌تواند پیشکش یا نذر و نیاز کند.

براهمانه‌ها را در واقع می‌توان متون شامل آموزه‌های نمادگرایانه و مفاهیم پر رمز و راز در مراسم و آیین‌های عبادی و قربانی تلقی نمود. متون برهمنه‌ها به شرح و جزئیات و اهمیت مراسم عبادی بویژه مناسک آتش می‌پردازند که طی آن نذور می‌- افشانند یا نثار آتش می‌کنند تا تقدیم خدایان شوند. اهمیت آگنی، خدای آتش و کاهن برهمن در این متون دلالت بر اهمیت فزاینده و پیچیدگی مناسک آتش در دین هندوستان کهن می‌نماید. علاوه بر این، مناسک آتش دارای نیروی ذاتی تلقی می‌شد که به کمک آن می‌توان خدایان را تا حدی دور زد.

ارتباط برهمنه‌ها با سایر متون دینی هند

دوره ودایی با هجوم اقوام هندو اروپایی و استقرار آنان در شبه قاره هند آغاز می‌- گردد. این دوره، دوره آغاز سروده‌های ریگ ودا، براهمانه‌ها و آغاز دوران اوپانیشاده‌ها است. آثاری بعد از عصر وداها وجود دارد، و فاصله وداها تا برهمنه‌ها را پر می‌کند. مهم‌ترین آن، دو اثر «ائیتریه» و «شَته پَته» است، در این دو اثر نیز قربانی کردن محور هر اقدام دیگر دینی است. وحدت وجود بعدی برهمنه‌ها در این دو اثر مشخص است پرجاپتی را «همه» می‌خوانند. واژه‌ی «ائیرته» اسم یا لقب گوینده و از سروده‌ها گرفته شده است و شَته پَته به معنای داشتن یکصد راه است. شته، صد، پته، راه، یا دربرداشتن چندین راه است.

علاوه بر این در براهمنه‌ها که در میان متون غیرشعری سنسکریت قدیمی‌ترین محسوب می‌شود نمونه‌های جامع از اساطیر متون بعدی هندوی می‌مانند پورانه‌ها به چشم می‌خورد که همین‌ها بعداً گسترش یافته‌اند.

تطور اعتقادات مذهبی هندو را می‌توان در اوپانیشاد به خوبی ملاحظه کرد؛ زیرا خط مشی کلی آن‌ها (اوپانیشاد) مبنی بر این است که مراسم مذهبی باستانی براهمنی و همچنین مجمع ایزدان عصر ودایی به ندرت جای خود را به تفکر در حل مسائل حیات می‌دهد. به طور کلی، فکر اصلی اوپانیشاد به ترتیب گذشتن از شرک و چند خدایی و رسیدن به مرحله همه خدایی وحدت وجود است. در اوپانیشاد، روح مفرد با روح کیهانی شباهت کامل دارد و در نهایت با او یکی می‌شود. اوپانیشادها بیانگر نوع جدیدی از تفکر دینی‌اند که محور آن در مفهوم برهما قرار دارد. در متون مقدس وداها و برهمنه‌ها کلمه برهما، به معنی نیایش، زمزمه مقدس، دانش مقدس بوده است، اما در متن اوپانیشادها از آن برای مشخص کردن یک ذات متعال استفاده می‌شود.

رسائل منشور براهمنه‌ها که بعد از وداها تحریر شد محتوای کهن‌ترین مأخذ فقه هندو را تشکیل داده است؛ و پیش از تدوین این رسائل مذهب هندو، فاقد مبانی مکتوب فقهی بوده است. پس از تدوین رسائل منشور براهمنه‌ها، قانون مانو و دیگر قانون‌نویسان بر مبنای سنت زمان خود و متون براهمنه‌ها به تهیه مجموعه‌های قانونی و حقوقی پرداختند و فقه هندو و شریعت آن به وجود آمد.

در بین آثار ادبی جهان برهمنه‌های دین هندویی، قدیمی‌ترین آثار منشور هند و اروپایی است که هنوز هم وجود دارند. تاکید خاص برهمنه‌ها روی قربانی است که انجام این قربانی‌ها بدست روحانیون است، و انجام قربانی مهم‌ترین عمل عبادی دین تلقی می‌شد. خدایان قدیمی وداها کم کم از مقامشان تنزل یافتند، و معلوم شد که خدایان فناپذیر و فانی بوده‌اند؛ و اکنون از طریق قربانی به درجه فناپذیری و خلود رسیده‌اند. (کتب مقدسه، ۳۵۷/۴۳-۳۵۶ و نیز ر.ک. هیوم، ۱۳۶۹: ۴۴)

در حقیقت برهمن‌های هندو که مراسم و آداب قربانی کردن را می‌دانستند، به مرتبه‌ای برابر با مرتبه‌ی خدایان ارتقاء یافتند. در هیچ کتاب مقدس دیگر دنیا این ادعا یافت نمی‌شود که نجات و رستگاری یک فرد بستگی به پرداخت وجوه مقرر به

روحانیون مامور اجرای مراسم (قربانی) دارد، ادعایی که در آثار مربوط به راهبان دین هندویی مکتوب گردیده است.

همچنین در براهماناها پاره‌ای ابداعات صورت گرفت که در تمام اشکال بعدی دین هندویی استمرار یافته‌اند. در جریان تأکید بر نظام طبقاتی دین هندویی، نظام کاست، که روحانیون در بالاترین طبقه قرار دارند، طبقه پایین (شودراها) بیش از پیش خوار تلقی می‌شوند. کار به جایی رسید که گفته شد نه خدایان و نه روحانیون برهمن با افراد این طبقه صحبت نمی‌کنند. (کتب مقدسه ...، ۲۶/۴ و نیز هیوم، ۱۳۶۹: ۴۴)

نتیجه‌ی بحث

هریک از مجموعه‌های ودایی سه نوع مطلب افزوده دارد که کاربرد وسیع‌تر واژه ودا همه این‌ها را در برمی‌گیرد. نخستین افزوده‌ها که به تفسیر مناسک مربوط است، برهمنه‌ها نام دارند. دومین افزوده‌ها «تصانیف جنگل» (آرانیاکاه)، نام دارند. آرانیاکاه عمدتاً ضمیمه برهمنه‌ها هستند و بر مناسکی که در متون کهن تر به تفصیل به آنها پرداخت نشده است معطوف‌اند. در پایان اوپانیشادها سومین نوع مطلب افزوده، اندیشه‌های آرانیاکاه را از راه تبیین فطرت واقعی و معنای مناسک در یک دوران، هنگامی که کانون توجه از اجرای مناسک و در جهت دانش که در حال جایجا شدن بود، بیشتر بسط می‌دهند.

دانسته‌های مربوط به دین آریایی در هند از وداها بدست می‌آید وداها مجموعه قابل توجهی از ادبیات دینی است که دگرگونی مهمی در نگرش دینی آن زمان را به نمایش می‌گذارد. در این متون خدایان ودایی به گونه‌ای عرضه شده‌اند که گویی اصلاً از برهما خبر نداشته‌اند. در عصر ودایی مراسم قربانی بسیار ساده برگزار می‌شده است معبدی نبوده و قواعد و فرمول‌های پیچ در پیچ وجود نداشته طبقه برهمن فاقد قدرت و اختیار اجرایی بوده است، ولی در دوره‌ی برهمنه‌ها یعنی زمان تنظیم رساله-

های برهمن که دوره‌ی خرافی و ارتجاعی هند قدیم است، مذهب هندو شاخ و برگ
عدیده‌ای پیدا کرد و با دستورها و قواعد پیچیده ممزوج شد.

بیشتر سرودهای وداهای چهارگانه که در ستایش خدایان است، مربوط به مهم-
ترین و کهن‌ترین سروده‌های آنها یعنی ریگ وداست. در وداها درباره‌ی احکام شریعت
هندو به دستورهای الزامی وامری نمی‌خوریم و آنچه درباره‌ی اخلاقیات آمده کلاً
جنبه‌ی ارشادی و اجتماعی دارد.

منابع

- بهار، مهرداد، (۱۳۷۵) ادیان آسیایی، تهران، نشر چشمه ، چاپ اول
- ترابی، علی اکبر، (۱۳۸۲) نظری در تاریخ ادیان، انتشارات فروزش، چاپ ششم
- جلالی نائینی، محمدرضا، (۱۳۷۲) برگزیده سروده‌های ریگ ودا، تهران، نشر نقره
- ، (۱۳۷۵) هند در یک نگاه، تهران، چاپ اول زمستان
- چارلز، زینر، (۱۳۸۸) عرفان هندو و اسلامی، نوری سادات شاهنگیان، تهران، سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها.
- حکمت، علی اصغر، (۱۳۴۵) تاریخ ادیان، تهران، اسفند.
- سلیمانی اردستانی، عبدالرحیم، (۱۳۸۳) سیری در ادیان زنده جهان، قم، آیت عشق، چاپ اول.
- شاتوک، سبیل، (۱۳۸۰) آیین هندو، ترجمه محمد رضا بدیعی، تهران، انتشارات امیر کبیر
- شایگان، داریوش، (۱۳۵۷) ادیان و مکتب های فلسفی هند، تهران، امیرکبیر.
- شریعتی، علی، (۱۳۷۶) تاریخ و شناخت ادیان، تهران، انتشارات مدرس، چاپ ششم.
- کالمن، کارل، آلدریچ، آلن، (۱۳۹۰) دین دیروز امروز، محمد قلی پور، مریم ابراهیمی، نشر مشهد، ایران ازاد.
- کونگ، هانس، (۱۳۸۷) ساحت‌های معنوی ادیان جهان نشانه راه، حسن قنبری، قم.

- گلد، دانیل، (۱۳۷۸) هندوییزم سازمان یافته ازحقایق ودایی تا ملت هندو، رجایی، فرهنگ، تهران.
- مالرب، میشل، (۱۳۷۹) انسان وادیان نقش دین درزندگی فردی واجتماعی، مهران توکلی، تهران، نشر نی.
- مالاندرا، ویلیام، (۱۳۹۱) مقدمه‌ای بر دین ایران باستان، خسرو قلی زاده، تهران، نشر کتاب پارسه.
- مبلغی آبادانی، عبدالله، (۱۳۷۳) تاریخ ادیان و مذاهب جهان، قم انتشارات منطق سینا، چاپ اول.
- مشکور، محمد جواد، (۱۳۶۸) خلاصه ادیان درتاریخ دین‌های بزرگ، انتشارات مشرق، چاپ سوم.
- موحدیان عطار، علی و محمد علی رستمیان، (۱۳۹۳) درسنامه ادیان شرقی، قم، کتاب طه، چاپ دوم، بهار.
- نات، کیم، (۱۳۸۹) هندویسم درآمدی بسیار کوتاه، البرزی پورجعفری، تهران، نشر ثالث.
- ناس، جان بایر، (۱۳۷۳) تاریخ جامع ادیان، علی اصغر حکمت، تهران، انتشارات علمی فرهنگی.
- ویتمن، سیمن، (۱۳۸۲) آیین هندو، مترجم علی عطار موحدیان، قم، مرکز مطالعات و تحقیقات ادیان و مذاهب، چاپ اول.
- هیلنز، جان ر.، (۱۳۸۷) راهنمای ادیان زنده، عبدالرحیم گواهی، دفتر تبلیغات اسلامی (حوزه علمیه قم)، چاپ سوم.

– هیوم، رابرت، (۱۳۶۹) ادیان زنده جهان، عبدالرحیم گواهی، تهران، نشر فرهنگ اسلامی، چاپ اول.

- Smart, Ninian (1922) the worlds religion, cambridge university, cambridge.

- Heesterman, Jan. c. (1987) Brahmanas and Aranyakas in Encyclopaedia of religion. by mircea Eliade, Newyork, Macmillan publishing company.